

UOT - 330.818:336.201

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin vergi siyasəti iqtisadi fikir plüralizmi kontekstində

Aliyev İsa Hüseyn oğlu*
AMEA-nın İqtisadiyyat
İnstitutunun direktoru,
iqtisad elmləri doktoru, professor

**Səməndərov Seyfəddin
Sabir oğlu***
iqtisad elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru

Xülasə

Tədqiqatın məqsədini - Azərbaycan Respublikasında 1918-1920-ci illərdə vergi münasibətlərinin xüsusiyyətlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın metodologiyasını - deduksiya, tarixi yanaşma, müqayisəli təhlil.

Tədqiqatın nəticəsi - iqtisadi təhlükəsizliyin, işgüzar fəallığın təmin edilməsinə xidmət edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri - tədqiqat obyektinin spesifikliyi, çox zaman nə inkar, nə də təsdiq edilməsi mümkün olmayan göstəricilərlə işlənilməsi gerçəkliyidir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - göstərilən vergi prinsipləri əsasında yeni vergi mexanizmlərinin işlənməsi və tətbiqi imkanlığı.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - tədqiq sferasındakı bir sıra faktlar ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə çıxarılır.

Açar sözlər: *Azərbaycan iqtisadiyyatı, iqtisadi tarix, vergi siyasəti, vergiqoyma.*

1. Giriş

XX əsrin ikinci onilliyinin sonuncu iki ili ərzində Qədim Şərqi sivilizasiya ocaqlarından sayılan Azərbaycan ərazisində müstəqil Demokratik Cümhuriyyət bərqərar oldu. Baxmayaraq ki, Cümhuriyyətin mövcudluğu zaman tutumu etibarilə

* Bakı şəhəri. AZ 1143. Hüseyn Cavid pr. 31.
economy@eco.ab.az
seyfedinsamandarov@mail.ru

çox az bir müddəti əhatə edir, lakin müstəqilliyin elan edilməsi hərbi-siyasi təcavüz və mədəni-iqtisadi əsarət altında olan Azərbaycanın mühüm nailiyyəti sayıla bilər. Çünki Azərbaycanın əsrləri əhatə edəcək dövlətçilik ənənələri olmasına baxmayaraq həmin ənənələr nəinki inkişaf etdirilərək Azərbaycan cəmiyyətinin təşkili və idarə edilməsinə yönəldilmiş, çar imperiyası tərəfindən demək olar ki, tamamilə ləğv edilməkdə idi. Rusiyada imperialist monarxiya süqut etdikdən sonra Azərbaycan çox az bir müddət ərzində olsa belə siyasi müstəqilliyini bərpa etdi. Müstəqil dövlətin fəaliyyəti və mövcudluğu üçün bütün gerçəkliklər tarixi fakta çevrildi. Lakin çox təəssüf ki, Azərbaycan dövlətinin siyasi müstəqilliyi uzun sürmədi və 1920-ci il aprelin 28-də həmin müstəqilliyə son qoyuldu. Bu günlər Azərbaycan tarix qarşısında çox mühüm və əhəmiyyətli dövrünü yaşayır. XX əsrin sonuncu onilliyinin əvvəllərində Azərbaycan yenidən siyasi müstəqillik əldə etmişdir. Belə bir dövrdə cümhuriyyət irsinin bütün məsələlərinin ən xırda incəliklərə qədər öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin vergi siyasətinin iqtisadi fikir plüralizmi kontekstində dəyərləndirilməsi bir neçə aspektdən maraq kəsb edir. Bir tərəfdən tarixi irsdən yararlanaraq bənzər problemlərin həlli ilə əlaqədar müəyyən təcrübə nəzərdən keçirilir, digər tərəfdən problemin araşdırılması tədqiq edilən illər ərzində Azərbaycan iqtisadi fikrinin əsas inkişaf istiqamətləri barədə müəyyən təsəvvür yaratmış olur.

2. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin iqtisadi idarəetmə orqanları və vergi siyasətinin xüsusiyyətləri

1918-ci ildə mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi özünün buraxılması haqqında fərman verdi və Gürcüstan müstəqilliyini bəyan etdi. Seymin azərbaycanlı deputatları özlərini Azərbaycanın müvəqqəti Milli Şurası elan edərək mayın 28-də iclas çağırtdılar. İclasda Azərbaycanın müstəqilliyi bəyan olundu, respublikamızda siyasi mədəniyyəti, dövlət institut və təsisatlarını dövrün tələblərinə müvafiq formalaşdırmaq mümkün oldu. Məlumdur ki, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti 23 ay müddətində müstəqil dövlət kimi bərqərar olmuş və bu müddət ərzində 5 dəfə hökumət kabinəsi formalaşdırılmışdır. Birinci, ikinci və üçüncü hökumət kabinələrinə F.Xoyski, üçüncü və dördüncü hökumət kabinəsinə N.Yusifbəyli rəhbərlik etmişdir. Bu zaman dövlətin iqtisadi siyasətini həyata keçirəcək nazirlik və müvafiq orqanlar təşkil edilmişdi. Qısa müddətdə Maliyyə Nazirliyi, Ticarət və Sənaye Nazirliyi, Yollar, Poçt və Teleqraf Nazirliyi, Əkinçilik və Əmək Nazirliyi, Sosial Təminat Nazirliyi formalaşdırıldı və hər nazirlik öz profilləri üzrə dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində işini qurmağa başladı. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda vergi işinin təşkili ilə Azərbaycan İnqilabi

Komitəsinin 1920-ci il avqust dekretlərinə qədər Azərbaycan xəzinə palatası, xəzinədarlıq, vergi müfəttişliyi, şəhər özünü idarəetmə orqanlarının maliyyə aparatları məşğul olurdu. Məhz həmin strukturlar vergi işinin İnstitusional təşkilatçıları hesab olunur.

Sirr deyil ki, birinci dünya müharibəsi digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanın da maliyyə-təsərrüfat həyatına mənfi təsir göstərmişdi. Hökumət qarşısında duran ən əsas vəzifələrdən biri dövlət büdcəsinə vəsaitlərin cəlb olunması, kəsirsiz büdcənin yaradılması məqsədinə nail olunması idi. Hökumət quberniya xəzinədarlarına əvvəlki gəlir mənbələrinin saxlanması və büdcəyə əlavə vəsaitlərin daxil edilməsi imkanlarının araşdırılması ilə əlaqədar xüsusi göstəriş vermişdi. Bu zaman torpaq vergisi, gəlir vergisi, hərbi vergisi, sənaye vergisi, xarici kapitaldan, müəssisələrdən alınan vergi, neft sənayesi müəssisələrindən, səhmdar cəmiyyətlərdən və banklardan alınan vergilər əsas vergi növləri kimi müəyyənləşdirilmişdi. Alınma üsuluna görə vergiləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1) müstəqim vergilər-torpaq vergisi, daşınmaz əmlak vergisi, dövlət gəlir vergisi, sənaye vergisi, kapital qoyuluşundan gəlir vergisi, hərbi mükəlləfiyyət vergisi, natarial vergi;

2) qeyri-müstəqim vergilər-tütün, papiros kağızları, şəkər, çay, ağ neft, benzin, kerosin, sürtgü yağları və digər neft məhsullarından tutulan vergi, gömrük rüsumu və gəlirləri;

3) möhür haqqı-məhkəmə, karguzarlıq, sənəd yazışmaları gəlirlərindən tutulan vergilər;

4) hökumət inhisarına aid vergilər-mədən gəliri, poçt gəliri, teleqraf gəliri, meşələrdən, balıq vətəgələrindən, pambıqçılıq təsərrüfatlarından gələn gəlirlər;

5) dövlət dəmir yolundan-yük daşınmalarından gələn gəlirlər [2, s. 150, №4, 1998]

Qeyd etmək lazımdır ki, hökumət respublikada vergi işinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsini planlaşdırırdı. Bu xüsusda diqqəti Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının 1919-cu il 18 oktyabr qərarı cəlb edir. Qərarla aqrar islahat qanununun bəyan edilməsinə qədər sahibkar torpaqlarında məskunlaşmış kəndlilərdən ödənişlərin alınması, 20 dekabr 1912-ci il fərmanına əsasən Bakı və Gəncə quberniyalarında, 1913-cü il 7 iyun fərmanına əsasən Zaqatala quberniyasında asılılıq münasibətlərinə əsasən torpaq sahibkarlarına ödənişli mükafat və faizli vəsaitlərin ödənilməsi ləğv edilirdi [3, № 230, №238, 1919; 4, s.374; 6, №18, 1919]. Sözügedən qərar bir tərəfdən sahibkar özbaşınalıqlarının qarşısının alınması, digər tərəfdən isə kəndli narazılıqlarının sakitləşdirilməsi məqsədini daşıyırdı. Müvafiq tədbirlər Demokratik Cümhuriyyətin Nazirliklərində də həyata keçirilirdi. Bu xüsusda diqqəti Dövlət Əmlakı Nazirliyi və Əkinçilik Nazirliyində (*qısaca - Əkinçilik Nazirliyi*) icarəyə veriləcək xəzinə torpaqlarından alınan vergi məsələləri ilə əlaqədar dəyərləndirmələr diqqəti cəlb edir. 1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarından Əkinçilik Nazirliyinin göstərişi ilə xüsusi

komissiya yaradılmışdı. Yeni yaradılan komissiya xəzinə torpaqlarının icarə şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olaraq nazirliyə zəruri məlumatların təqdim edilməsi işini yerinə yetirirdi. Komissiya araşdırmalar zamanı belə nəticəyə gəlmişdi ki, Cavad qəzasında Muğan torpaqlarında 5000 desyatin¹ torpağı 1919-cu ilin dekabrından icarəyə vermək olar. İcarə haqqı pul və natura ilə ödənilə bilərdi. Hər bir desyatin torpaq sahəsi üçün 10 manat pul verilməli idi. Natural ödənişlər məhsulun bir qisminin icarə haqqı kimi ödənilməsini nəzərdə tuturdu. Burada buğda və paxla əkilən sahələrdən hər desyatin üçün 5 pud², arpa və qarğıdalı əkilən sahələrdən hər desyatin üçün 7,5 pud, pambıq sahələrindən 3 pud, küncüt sahələrindən 3 pud, darı sahələrindən 10 pud miqdarında natural ödənişlər nəzərdə tutulmuşdu. Xəzinəyə məxsus suvarma qurğularından istifadə müqabilində hər desyatin üçün 25 manat pul ödənilməli idi. Ödənişlərin iki müddətdə aparılması nəzərdə tutulurdu. Birinci ödəniş sahələr icarəyə verildiyi vaxt, ikinci ödəniş 1919-cu il iyunun 1-dən gec olmayaraq yerinə yetirilməli idi. Natural ödənişlər məhsul yığım zamanı iyul-oktyabr aylarında ödənilməli idi [1, iş 95, v. 60]. Eyni zamanda, Nazirlik tərəfindən yaradılan komissiyanın mütəxəssisləri müəyyənləşdirmişdilər ki, 12 min desyatindən yuxarı xəzinə torpaqları becərilməmişdi, komissiyanın rəyinə əsasən həmin torpaqların icarəyə verilməsi və icarə şərtlərinin qanun çərçivəsində müəyyənləşdirilməsi məsələsi həll edilməmiş qalırdı. Mütəxəssislər tərəfindən hazırlanan hesabat materiallarında qeyd edilirdi ki, dövlət bütünlükdə 30.000 desyatin əkin sahəsini icarəyə verə bilərdi və icarə ödənişlərinin natura ilə ödənilməsi təqdirdə xəzinəyə 15 milyon manat vəsait daxil ola bilərdi [1, iş 95, v. 60].

Qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət Əmlakı və Əkinçilik Nazirliyində xəzinə torpaqlarının icarə şərtləri və torpaq mükəlləfiyyətlərinin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində vaxtaşırı müşahidələrə əsaslanan ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməkdə idi. Nəzərdə tutulmuş dövlət siyasətinə uyğun olaraq 1919-cu il fevralın 6-da Əkinçilik Nazirliyi tərəfindən Cavad qəzasındakı Muğan torpaqlarının icarəyə verilməsi şərtləri bir daha nəzərdən keçirildi [1, iş 95, v. 4]. Daha sonra 1919-cu il mart ayının 1-də Cavad qəzasının Petropavlovski kəndində xəzinə torpaqlarının icarəyə verilməsi ilə əlaqədar məsələlərin həll edilməsi üçün xüsusi komissiya fəaliyyətə başladı. Komissiyaya dövlət torpaqlarına nəzarət səlahiyyətləri həvalə edilmiş şəxs başçılıq edirdi [3, №36, 1919]. Növbəti diqqətəlayiq tarixi fakt kimi 1919-cu il may ayının 25-də nazir A. Qardaşovun nazir köməkçisi Hidayət bəy Sultanova müraciəti göstərilə bilər. Müraciətdə bildirilirdi ki, Gəncə şəhərində və Gəncə quberniyasında xidməti məzuniyyətdə olan nazir köməkçisi yerli səlahiyyətli şəxslər vasitəsi ilə Nuxa və Ərəş qəzalarında özbaşına əkilmiş sahələrin müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olsun, dövlətə çatmalı olan məhsulun miqdarını müəyyən-

¹ «desyatin» torpaq sahələrini ölçmək üçün istifadə edilən rus ölçü vahidi. 1927-ci ildən istifadə edilmir. 1 desyatin = 1,0925 hektar.

² «pud» - metrik ölçü sistemi qəbul olunana kimi işlədilən çəki vahidi. Azərbaycanda iki batman taxıl bir pud, yəni 16 kq. çəkisinə bərabər idi.

ləşdirsin. Təbii ki, burada tədbirlər 6 fevral kondisiyasına müvafiq həyata keçirilməli idi [1, iş 95, v. 4]. Daha sonra 1919-cu il mayın 30-da Nazirlər Şurasının qərarına əsasən Əkinçilik Nazirliyinin torpaq şöbəsində xüsusi təsisat yaradıldı. Yeni yaradılmış qurumun əsas işi yaxın 2 ay müddətində Cavad qəzasının Muğan və Salyan çöllərində icarəyə verilən xəzinə torpaqlarından natura ilə alınacaq icarə haqlarını müəyyənləşdirmək idi [1, iş 95, v. 35]. Qurumun fəaliyyət göstərməsi üçün Nazirlik 848.600 manat vəsaitin ayrılmasını nəzərdə tuturdu. Bu məqsədlə Əkinçilik Nazirliyi iyun ayının 16-da Azərbaycan parlamentində məsələ qaldırdı [1, iş 95, v. 350]. Eyni zamanda 1919-cu il iyunun 16-da Əkinçilik Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan parlamentinə edilən müraciətdə bildirilirdi ki, parlament Nazirlər Şurasının 1919-cu il mayın 30-da qəbul etdiyi sərəncamın qanun layihəsi kimi təsdiq edilməsinə heç bir etiraz etməsin [1, iş 95, v. 57]. Lakin layihə parlament tərəfindən təsdiq edilmədi. Hökumətin 20 milyonluq fondundan 848 600 manat əvəzinə həmin məqsədlər üçün 4000 manatın ödənilməsi qərara alınmışdı. Daha sonra 1919-cu il iyulun 7-də hökumət növbəti sərəncam verərək bildirdi ki, icarə şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar müvafiq işlər Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında, Gəncə quberniyasının Ərəş və Nuxa qəzalarında da görülsün. Həmin təsisatların saxlanması Quba və Cavad qəzalarında xəzinə torpaqlarından əldə edilən icarə haqları hesabına ödənilməli idi [1, iş 95, v. 350]. Növbəti diqqətəlayiq fakt kimi 1919-cu il sentyabrın 3-də Əkinçilik Nazirliyinin torpaq şöbəsi adından nazirliyin xüsusi səlahiyyətli şəxs kimi tanıdığı İlisu xanına müraciət göstərilə bilər. Müraciətdə bildirilirdi ki, təqdimata müvafiq olaraq nazir avqustun 26-da əmr verərək Muğanda və Quba qəzasında torpaqlardan alınan icarə ödənişlərinin müddətini sentyabrın 20-ə qədər uzadıb [1, iş 95, v. 219].

1919-cu il oktyabrın 16-da torpaq şöbəsinə başçılıq edən Boriseviç Maliyyə Nazirliyinin büdcə komissiyasına müraciət edərək bildirdi ki, əkinçilik nazirinin göstərişi ilə aparılan hesablamalardan belə nəticə çıxarılıb ki, 12.000 desyatın əkinə yararlı sahələrdən icarə haqqının yığılması dövlətə 75.000 pud taxıl (*50.000 pud buğda, 25.000 pud arpa*) əldə etməyə imkan verəcək. İlk ehtimal olunan taxıl məhsullarının 60.000 pud nəzərdə tutulmasına baxmayaraq bu rəqəmin daha yüksək olacağı bildirilirdi [1, iş 95, v. 346]. 1919-cu il oktyabr ayının 20-də Əkinçilik naziri adından Nazirlər Şurasına torpaq şöbəsində müvəqqəti səlahiyyətlər vəzifəsinin fəaliyyəti barədə məlumat verildi. Burada 20 milyonluq fondan əvvəlki smeta 848.600 manat da nəzərə alınmaqla 125.000 manat vəsaitin torpaq fondu şöbəsində fəaliyyət göstərən müvəqqəti səlahiyyətlər vəzifəsinin icraçılarının işinin təşkilinə yönəldilməsi nəzərdə tutulurdu [1, iş 95, v. 351, v. 369]. 1919-cu il dekabrın 20-də Əkinçilik Nazirliyinin torpaq şöbəsi adından nazirə verilən raportda natural vergidən daha çox pul ilə alınan verginin üstünlüyü əsaslandırılırdı və iddia olunurdu ki, belə olan təqdirdə torpağın hər desyatını müqabilində pul ödənilməyi üçün əhali becərə bilməyəcəyi torpaqları götürməyəcək.

Xəzinə torpaqlarında icarə şərtlərinin yerinə yetirilməsi işi ilə və eyni zamanda Əkinçilik Nazirliyinin torpaq fondu şöbəsində fəaliyyət göstərən müvəqqəti səlahiyyətlər vəzifəsinin icraçıları ilə əlaqədar qanun layihəsi bir neçə dəfə parlamentə təqdim olundu [3, № 278, 1919].

1919-cu ilin dekabrında, daha sonra yenidən 1920-ci il yanvarın 12-də. Layihə yanvarın 15-də parlament tərəfindən təsdiq edildi [3, № 17, 1920]. 1920-ci il fevral ayının 1-dən torpaqların icarəyə verilməsi şərtlərinə bir daha yenidən baxıldı. Burada icarə müddəti əkin sahələri üçün 1920-ci il fevralın 1-dən 1920-ci il oktyabrın 1-nə kimi, qeyri əkin sahələri üçün 1923-cü il yanvarın 1-nə kimi müəyyənləşdirildi. İcarə şərtlərində daha çox diqqəti cəlb edən cəhət aqrar islahatla əlaqədar olan müddəalardır. Burada deyilirdi ki, əgər islahatla əlaqədar hökumət icarəyə götürülmüş torpaqlara ehtiyac hiss etsə icarədar həmin torpaqları hökumətə güzəştə getməli və yalnız mükəlləfiyyətdən azad sahələrdən istifadə edərək müqavilə şərtlərinə əməl etməlidir. Əgər icarədar icarəyə götürdüyü torpaq sahəsindən islahat tədbirləri ilə əlaqədar məhsul götürmək imkanını itirsə, onda xəzinə icarədarın mükafatlandırılmasına borcludur [1, iş 103, v. 29-30].

Tarixi faktların araşdırılması zamanı məlum olur ki, 1918-1920-ci illərdə Dövlət Əmlakı və Əkinçilik Nazirliyi daha optimal vergi siyasətinin müəyyənləşdirilməsi üçün mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmış vaxtaşırı hesabat məruzələrinə ciddi həssaslıqla yanaşırdı.

3. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Parlamentində torpaq mükəlləfiyyəti ilə əlaqədar müzakirələr

1919-cu il iyunun 19-da parlamentin 49-cu iclasında bələdiyyə mədaxil və məxaricinin, dövlət torpaq vergi kontingentinin müəyyənləşdirilməsini, torpaq vergisi mükəlləfiyyətlərinin artırılmasını nəzərdə tutan qanun layihəsinin müzakirə edilməsi təklif olundu. Təklifin tərəfdarı kimi R.Ağabəyov çıxış edirdi. Bu zaman M.Hacınski («Müsavat») məsələnin müzakirəsinin təxirə salınmasının daha düzgün olduğunu deyərək fikrini belə əsaslandırdı ki, əsas diqqət Təsisəddici Məclisin keçirilməsi ilə əlaqədar olacaq seçkilərin hazırlanmasına yönəlməlidir [3, №130, 1919].

Parlamentin iyunun 23-də keçirilən sonrakı, 50-ci iclasında yenidən torpaq mükəlləfiyyəti vergilərinin artırılmasını nəzərdə tutan qanun layihəsi müzakirə olundu. İclasda R.Ağabəyov yenidən çıxış edərək bildirdi ki, qanun layihəsi 3 hissədən ibarətdir. Buraya 1) vergilərin yığılması; 2) yığılan vergilərin artırılması və ya azaldılması; 3) vergiləri ödəmək qabiliyyətində olmayanların müəyyənləşdirilməsi məsələləri daxildir. Layihədə vergi inspektorlarına ümumi gəliri müəyyənləşdirmək və buna müvafiq vergilərin təyin edilməsi səlahiyyətləri də verilirdi [3, №134, 1919].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman vergi mükəlləfiyyətlərinin artırılması məsələsi

ilə əlaqədar parlamentin büdcə-maliyyə komissiyasında iki fikir mövcud idi. Komissiya üzvlərinin bir qismi belə fikirləşirdi ki, vergilərin artım həddi qanun layihəsində göstərilməli və həddən çox olmamalıdır. Çünki təkcə gəlirlər deyil, istehsal xərcləri də artmışdır. Komissiya üzvlərinin digər qismi belə güman edirdi ki, vergilər çar hakimiyyəti dövründə hakimiyyətin mülkədarlara məxsus olduğu zaman belə çox aşağı idi. İndiki vaxt üçün isə dəqiq məlumatlar yoxdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti artmaqda davam etdiyindən, artımlara əsasən vergilərin təxmini artım faizlərini müəyyənləşdirmək olar. Güman edilirdi ki, gəlirlərin gerçək kəmiyyətinin gizlədilməyi ehtimalına görə gəlir vergisi birbaşa vergilər formasında alınmalıdır. Buna görə də təklif edilirdi ki, hökumət pay torpaqları üçün 100%, sahibkar torpaqları üçün 200% vergiləri artırmaq əvəzinə pay torpaqlarından alınacaq vergiləri 200%, sahibkar torpaqlarından isə 400% artırmalıdır [3, №134, 1919]. Maliyyə naziri də bu təkliflə razı idi.

Müzakirələr zamanı komissiyada töycülərin 25% əvəzinə 50% artırılması fikri əsas fikir kimi formalaşmışdı. İclasın gedişi zamanı «Müsavat» fraksiyası adından M.Mahmudov pay torpaqları üçün vergilərin 300%, sahibkar torpaqları üçün isə 800% artırılmasını təklif etdi [3, №134, 1919]. Çıxış edənlərdən A.Aşurov bildirdi ki, vergilər elə təyin edilməlidir ki, kasıblardan az, dövlətlilərdən daha çox vergi alınsın [3, №134, 1919]. Daha sonra R.Ağabəyov çıxış edərək dedi ki, A.Aşurovun narahatçılığı əsassızdır. Burada söhbət kasıblardan və ya varlılardan getmir. Əgər kəndlinin pay torpağı varsa, o bunun üçün müəyyənləşdirilmiş vergini verməlidir. Əgər onun pay torpağından əlavə torpağı varsa onda o, II kateqoriya üçün də nəzərdə tutulmuş vergini verməlidir. O ki, qaldı vergilərin 300%-800% artırılmasına, xəzinə xərclərinin artmasını və əksəriyyətin fikrini nəzərə alaraq bu təklifin qəbul edilməsini hamının adından təklif edə bilərəm.

Qanun layihəsinə düzəlişlər edildikdən sonra sədr layihənin qəbul edilməsi üçün səsə qoymuşdu. Layihənin II bəndi düzəlişlərlə də qəbul edilmədi. Səsvermə zamanı əleyhinə 17, lehinə 16 səs verilmiş, 15 nəfər isə bitərəf qalmışdı [3, №134, 1919]. Bundan sonra M.Mahmudov təklif etdi ki, təkliflər qəbul edilmədiyi üçün layihə yenidən komissiyaya qaytarılsın. Ə.Pepinov sosialist fraksiyası adından təklifə tərəfdar çıxdı. A.Rəfiyev çıxışında dedi ki, yaxşı olardı ki, R.Ağabəyov hamının əvəzinə danışmaq yerinə hamının fikrini öyrənsin. Təklif bitərəflər tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Buna cavab olaraq R.Ağabəyov bildirdi ki, artımın 200-400% olmasını mən təklif etmişəm. Təkliflə komissiya üzvlərinin bir qismi razı olmasa da əksəriyyət bu fikirdə idi. Mən artımın 200-400%-dən çox olması barədə heç kimə bir söz deməmişəm, lakin mən «Müsavat»-ın düzəlişləri ilə də razıyam. Bundan sonra qanun layihəsinin geri qaytarılması səsə qoyulmuş və 28 səs 11 səsə qarşı qanun layihəsi geri qaytarılmışdı [3, №134, 1919; 5, s. 474].

Azərbaycan parlamentinin 1919-cu il sentyabrın 1-də keçirilən 70-ci iclasında xəzinə torpaqlarında dövlət mükəlləfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi ilə

əlaqədar məruzənin dinlənilməsi nəzərdə tutulsa da parlament iclasının gərgin iş qrafikası ilə əlaqədar məsələ nəzərdən keçirilmədi.

1919-cu il sentyabrın 20-də parlamentin 75-ci iclasında 1919-cu il üçün uzadılmış müddətə dövlət torpaq vergisi və smetasını, zemstvo gəlirlərini, töycü və torpaq mükəlləfiyyətlərini əks etdirən qanun layihəsi birinci olaraq müzakirələrə buraxıldı. İclasda H.Ağayev sədrlik, M.Hacınski katiblik edirdi. Məruzəçi R.S.Ağabəyov («Müsavət») çıxış edərək dedi ki, maliyyə-budcə komissiyasında xüsusi sahibkar torpaqlarından alınan verginin 400%, kəndli torpaqlarından isə 200%, töycülərin 50% artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Çıxış edənlərdən S.Ağamalıoğlu («Hümmət») torpaq vergisinin prinsipcə alınmasının əleyhinə olduğunu deyərək vergilərin alınmasında əsas ağırlığı sənaye müəssisələri və yırtıcı möhtəkir kapital üzərinə yönəltməyi təklif edirdi [3, №203, 1919].

«Müsavət» fraksiyasının müəyyənləşdirdiyi artımın çox az olduğunu hesab edərək sahibkar torpaqlarından alınan verginin 800%, imkanlı kəndli torpaqlarından alınan verginin 300%, töycülərin 75% artırılmasını təklif edirdi. S.Ağamalı oğlunun iradlarına cavab olaraq bildirildi ki, o, təklifləri ilə birbaşa verginin ziddinə gedir. Əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərin vergidən azad edilməsi onların dövlət xərclərindən uzaqlaşdırılması deməkdir. İnqilabdan çoxlu haqq tələb edən kəndli öz mükəlləfiyyətini də yerinə yetirməlidir. «Müsavət» heç nədə günahlandırmaq olmaz, çünki verginin ağırlığı torpaq sahibkarlarının üzərinə düşür. Sonra qanun layihəsi büdcə-maliyyə komissiyasına göndərilir və üçüncü oxunuşda təxirə salınır [3, №203, 1919; 7, s. 675-676]. Parlamentin 1920-ci il yanvarın 5-də və 12-də keçirilən 114-cü və 115-ci iclaslarında əhalidən icarə haqqının natura ilə alınması ilə əlaqədar işlərə rəhbərlik edəcək, Əkinçilik Nazirliyinin torpaq şöbəsində müvəqqəti səlahiyyətlər ştatının yaradılmasını nəzərdə tutan qanun layihəsinin müzakirəsi gündəlikdə idi [3, №17, 1920].

Parlament sözügedən qanun layihəsini ancaq yanvar ayının 15-də keçirdiyi iclasda qəbul etdi. Layihədə xəzinə torpaqlarında icarədarlardan alınan icarə haqqının natura ilə alınmasının normasının müəyyənləşdirilməsi üçün torpaq fondu şöbəsində müvəqqəti səlahiyyətlər ştatı yaradıldı. [3, №19, 1920].

Bu zaman R.Ağabəyovun Parlamentdəki çıxışlarından məlum olur ki, natura ilə icarəyə verilməsi nəzərdə tutulan torpaqlar Quba və Cavad qəzalarında idi. İcarəyə verilmiş xəzinə torpaqlarında icarə haqqının müəyyənləşdirilməsi üçün işçilər tələb olunurdu. Bu işçilərin əmək haqlarının verilməsi üçün 575 min vəsaitin ayrılması da layihədə öz əksini tapmışdı. Qanun layihəsi ikinci oxunuşda büdcə-maliyyə komissiyasının razılığı ilə qəbul edilmişdi.

Göründüyü kimi Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətin vergi siyasətində, xüsusən də torpaq mükəlləfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi həssaslıq müşahidə olunur və problemlərlə əlaqədar Azərbaycan parlamenti geniş müzakirələrə üstünlük verərək məsələlərin həllində konstruktiv mövqe göstərirdi.

4. Nəticə

Məqalədə 1918-1920-ci illərdə vergi orqanlarının yaradılması və vergi məsələlərinin iqtisadi fikirdə əksi məsələsi tədqiq olunmuşdur. Dərc edilmiş məqalədə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Parlamentinin deputatlarının respublikada fiskal şəraitin təhlili və vergi işinin təşkilinə təsir edən faktorlarla əlaqədar fikir və mülahizələri təhlili aspektdə nəzərdən keçirilmişdir. Bu əsasda Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Parlamentində torpaq mükəlləfiyyətləri də daxil olmaqla vergi məsələlərinin xüsusi həssaslıqla müzakirə olunduğu Cümhuriyyətin və hökumətin vergi məsələlərinə milli mənafeələrə uyğun, qətiyyətli dövlətçilik mövqeyindən yanaşıldığı göstərilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivini», 77-ci fond, siyahı 1, iş 95.
2. Qəribov Ə.A., Bəydəmirova B.S., Səməndərov S.S., Mehdiyev N.S., «Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin iqtisadi platformasına dair», «Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri», İqtisadiyyat seriyası, 1998, №4, s. 144-153
3. «Азербайджан» (газета), Баку, 1918, 1919, 1920 гг.
4. «Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.) законодательные акты», Баку: «Азербайджан», 1998, 560 с.
5. «Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.) парламент стенографический отчет», Баку: «Азернешр», 1998, 992 с.
6. «Вестник правительства Азербайджанской Республики» (газета), Баку: 1918, 1919 гг.
7. Гулиев Д.Б. (под.ред), «Азербайджанская Республика» (документы и материалы 1918-1920 гг.), Баку: «Элм», 1998, 615 с.

Алыев Иса Гусейн оглы

доктор экономических наук,

Самандаров Сейфаддин Сабир оглы

доктор философии по экономики

НАНА Институт Экономики

Налоговая политика Азербайджанской Демократической Республики 1918-1920-ые годы в контексте плюрализме экономической мысли

Аннотация

Целью исследования является анализ процесса становления налоговых отношений и особенности налогообложения 1918-1920-ые годы в Азербайджане.

Методология исследования - ретроспективный подход, метод дедукции, сравнительный анализ.

Результат исследования - формирования налоговой политики обеспечивающей экономическую безопасность и деловую активность.

Ограничения исследования - специфичность материала, некоторые трудности которые связаны с проверкой достоверности некоторых фактов и показателей.

Практический значимость исследования - полезность исторического опыта при определении наиболее эффективных налоговых механизмов с учетом экономической безопасности.

Оригинальность исследования и научная новизна - исследуемая проблема, некоторые факты впервые вводятся в научный оборот.

Ключевые слова: *Азербайджанская экономика, экономическая история, налоговая политика, налогообложения*

Aliyev İsa Huseyn oqli

doktor of economic,

Samandarov Seyfaddin Sabir oqli

Ph.D in Economic

Azerbaijan National Academy of Science Institute of Economy

The fiscal policy of the Azerbaijan Democratic Republic in the context of pluralism of economical thought in 1918-1920.

Abstract

Purpose - Research taxation, tax organization, and reflection this question in the Azerbaijan economical literature at the 1918-1920-es in XX century.

Design/methodology/approach - the system approach, the comparative analysis, deduction method.

Finding - Results of research-formation of tax policy providing economic safety and business activity.

Research limitations/implications - specific materials demands research on wider empirical base.

Practical implications - The practical importance of research in accordance historical heritage to determine more efficient tax mechanisms

Originality/value - Originality of research and scientific novelty an investigated problem is entered for the first time into scientific turn at the present stage of tax reforms

Key words: *Azerbaijan economy, economical history, tax policy, taxation*

JEL Classification Codes: B14, B26, E21, E62, H2

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18.04.11.

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 10.05.11.

Çapa qəbul olunmuşdur: 30.06.11.